

---

**РОЗВАДОВСЬКА Т.В.,**  
аспірантка,  
кафедра соціальної педагогіки,  
НПУ ім. М. П. Драгоманова,  
м. Київ, Україна

## **ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ФІЛОСОФСЬКИЙ ТА ГУМАНІТАРНИЙ АСПЕКТИ**

*У статті здійснено теоретичний аналіз такого поняття як «відповідальність». Проаналізовано взаємозв'язки та взаємозалежності понять «свобода» та «відповідальність». Розкрито сутність поняття «відповідальність» на основі вивчення та аналізу філософської, педагогічної та психологічної літератури. Визначено, що відповідальність є однією із провідних рис особистості, яка відображає здатність вільно приймати рішення, здійснювати вчинки на основі рішення та нести за них відповідальність перед собою, суспільством теперішнім та майбутнім.*

**Ключові слова:** відповідальність, особистість, відповідальна особистість, риса особистості

*В статье выполнен теоретический анализ такого понятия как «ответственность». Представлено взаимосвязь свободы и ответственности. Раскрыто сущность понятия «ответственность» на основе философской, педагогической и психологической литературы. Определено, что ответственность является одной из ключевых черт характера личности, которая отображает способность свободно принимать решения и нести за них ответственность перед собою, нынешним и будущим обществом.*

**Ключевые слова:** ответственность, личность, ответственная личность, свобода выбора.

*The paper presents theoretical analysis concept of "responsibility". The author investigates correlation of responsibility and liberty; define the concept of responsibility based on the philosophical, pedagogical and psychological science literature; establishes that responsibility is one of the main feature of character. It shows the ability to make decisions freely, take actions and bear responsibility for these actions for themselves, for society, for the present and for the future.*

**Key words:** responsibility, person, responsible person, freedom of choice.

© РОЗВАДОВСЬКА Т.В., 2018

Сучасні трансформаційні процеси в українському суспільстві потребують переосмислення поглядів на виховання дітей та молоді. Одним із пріоритетних напрямків освіти є виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору, виявляють вміння спрямовувати свою діяльність на користь іншим людям та суспільству.

Не дивлячись на те, що проблема відповідальності досліджується тривалий час та багатьма вченими, вона не втрачає своєї актуальності. Під час трансформаційних процесів у суспільстві важливо зберегти одвічні людські цінності, виховувати у молодого покоління почуття відповідальності за себе, за близьких і суспільства в цілому. Особливо дана проблематика актуальна у контексті виховання студентської молоді, яка є найбільш активною та прогресивною у суспільстві. Відомо, що саме у юнацькому віці формується самосвідомість та суспільна свідомість особистості, вміння приймати рішення та нести за них відповідальність.

Процес формування та розвитку відповідальності особистості завжди був у центрі уваги теоретиків та практиків виховання, адже бути відповідальним, означає дбати про майбутнє, не тільки своє, а й наступних поколінь. Виховання відповідальної молоді людини повинно стати одним із пріоритетних напрямків у вихованні. Щоб виховати відповідальну особистість,

потрібно чітко розуміти що таке відповідальність, яке її значення у житті кожної людини.

Проблема відповідальності досліджувалась філософами: Ф. Бекон, І. Берлін, І. Кант, Г. Сковорода, Б. Спіноза, які вважали відповідальність та свободу взаємообумовленими поняттями; натомість Г. Йонас розглядав відповідальність у контексті етичних норм та правил, Ж. Деріда трактував відповідальність з точки зору деконструктивної філософії.

Психологічний аспект відповідальності розкрито в працях І. Беха, К. Роджерса, Дж. Роттера, М. Савчин, Е. Франкла, З. Фрейда, Е. Фрома, на думку яких відповідальність є внутрішнім регулятором поведінки людини та провідною якістю особистості.

У теорії виховання Г. Васянович, Г. Ващенко, Я. Коменський, А. Макаренко, Ж.-Ж. Русо, В. Сухомлинський, та ін. вказували на необхідність виховання відповідальності у молодого покоління, зауважуючи при цьому, що відповідальну особистість може виховати тільки відповідальний педагог.

Тому метою нашої статті стало здійснення аналізу такого поняття як «відповідальність» у філософському та психолого-педагогічному аспектах.

Поняття відповідальності є досить багатограним та розглядається в різних аспектах. Найчастіше відповідальність розглядають в юридичному та правовому контексті, але, разом з тим,

дані контексти не розкривають повної суті поняття «відповідальність». Розглянемо, як дане поняття трактується у різних словниках та енциклопедіях.

У словнику української мови відповідальність розглядається як обов'язок, вміння відповідати за певну ділянку роботи, справи. Зазвичай, відповідальність покладається на когось або сама людина бере відповідальність на себе, не тільки за свої вчинки, слова чи дії, але й також за дії, вчинки, слова інших людей [10].

Філософський енциклопедичний словник дає таке визначення: «Відповідальність – філософсько – соціологічне поняття, яке характеризує міру відповідності поведінки особи, групи, прошарку, держави наявним вимогам, діючим суспільним нормам, правилам співжиття, правовим законам; співвідношенням обов'язку і міри його виконання особистістю (групою, класом). Залежно від критерію, відповідальність можна поділити: персональну; групову; класову; соціально – політичну. Також в енциклопедії представлені такі види відповідальності як правова, економічна, моральна, політична, соціальна, екологічна, професійна та інш. [12, С. 87].

Зважаючи на умови сучасного життя, відбувається зростання важливості особистісної відповідальності людини, яка передбачає усвідомлення своєї ролі у суспільстві, національній спільноті та людством загалом. Основою формування відповідальності є загальнолюдські цінності.

У психологічній енциклопедії відповідальність трактується як внутрішня саморегуляція та самодетермінація дорослої особистості, що спирається на ціннісні орієнтири, проявляється в усвідомленні причинно-наслідкових зв'язків своїх дій та у вмінні контролювати свою здатність бути причиною

змін як у власному житті, так у житті суспільства в цілому. Відповідальність формується поетапно, у зрілому віці, як правило, вона є повністю сформованою і особу можна назвати відповідальною. Але бувають винятки, в основному, через певні соціальні причини. Разом з тим, відповідальність легко руйнується при виникненні психічних розладів, особливо при хворобах та різних видах залежностей, таких як алкогольна, наркотична тощо [9, С. 60 – 61].

«Енциклопедія освіти» трактує відповідальність як усвідомлення необхідності вміти співвідносити власну поведінку із суспільно прийнятими нормами. Відповідальність є якісною характеристикою будь-яких відносин у суспільстві, вона визначає їх спрямованість та проявляється у самосвідомості особистості, її характері, різних форм поведінки і свободи вибору [5, С. 106 – 107].

Таким чином, відповідальність у словниковій літературі переважно трактується як контроль особистості за власним виконанням прийнятих нею норм, правил та цінностей. Відповідальність перед суспільством розглядається як свідоме дотримання моральних норм та принципів. Почуття відповідальності формується у процесі взаємодії особистості із суспільством, засвоєння соціальних норм, правил та цінностей та проявляється як усвідомлення своєї значущості у суспільних змінах.

На наступному етапі теоретико-методичного аналізу ми вважали за доцільне здійснити ретроспективний аналіз досліджуваного нами феномену відповідальності.

Антична філософська думка трактувала відповідальність як регулятор поведінки людини. Демокріт вважав, що відповідальність не може бути

вродженною, вона є набутою у процесі соціалізації та виховання, тобто, є продуктом та надбанням культури та людства. Сократ, наголошував, що у вихованні потрібно акцентувати увагу на знання. На думку філософа, відповідальність є такою ж важливою рисою характеру як доброчесність та справедливність [4]. На думку Платона, людина сама є творцем своїх вчинків, які творить свідомо та добровільно, отже, і сама на них відповідає.

Епоха Середньовіччя характеризується євангельською доктриною та загальнолюдськими цінностями, а відповідальність ґрунтувалась на принципах любові, згідно заповіту Ісуса Христа. Августин Блаженний, у своїх вченнях наголошував, що самовдосконалення особистості – це є постійна та напружена праця душі. Саме через таку працю людина може стати унікальною та відповідальною особистістю, яка заслуговує на Царство Боже. Теолог Фома Аквінський вважав, що відповідальність, її формування здійснюється на основі віри. Саме віра має бути у пріоритеті за науку і сприяє формування відповідальної особистості [4].

Проблемою відповідальності також цікавився й видатний український мислитель та філософ Григорій Сковорода. Процес формування відповідальності він вбачав у перетворенні відповідальних почуттів та відповідальної поведінки у звичку. Особистість, на думку філософа, завжди є відповідальною перед собою то оточуючими за реалізацію своїх можливостей у власній діяльності. Тобто, відповідальна діяльність буде спрямована на покращення добробуту не тільки свого, але й оточуючих.

Філософи епохи Відродження та Нового часу досліджували проблему відповідальності на основі ідеї егоїзму

та скептицизму. Основним прагнення було з'ясувати та узагальнити основи відповідальності. Так Ф. Бекон обґрунтовував свою теорію через призму науково-технічного прогресу, культури та гуманізації стосунків у суспільстві. Філософ вважав, що відповідальність полягає у розвитку сил та здібностей особистості, яка повинна відповідати не лише за творення та перетворення природи, але й вміло керувати цими процесами, відповідально ставитись до матерії. Тобто, таким чином, він одним із перших порушив проблему екологічного виховання.

Варто зауважити, що проблема відповідальності у філософській думці тісно переплітається із проблемою свободи. Свобода розглядається як усвідомлений вибір особистістю своєї поведінки, яка залежить не тільки від зовнішніх чинників, але й від внутрішнього світу, від її розуміння добра і зла, справедливості та краси. Свобода, дається людині для того, щоб вона змогла змінити ситуацію.

Нідерландський філософ Б. Спіноза вбачав сутність відповідальності у нескінченій природі, яка існує об'єктивно та має власні закони. Безвідповідальність, на його думку, породжується свавіллям людей та неправильним розумінням ними свободи. Свобода, на думку Б. Спінози, є нічим іншим, як пізнаною необхідністю. Свобода та необхідність, іншими словами відповідальність, не є протилежними поняттями, а є взаємообумовленими. Протилежністю необхідності є свавілля [7, С. 176].

Засновник німецької класичної філософії доби Просвітництва І. Кант розглядав відповідальність з позицій «чистого розуму». Відомо, що доба Просвітництва характеризується «культом розуму», рушійною силою культу було розповсюдження пере-

дових ідей, знань та покращення моральності суспільства. Відповідальність отожднювалась із абсолютним моральним законом, якій втілювався у людській совісті. Совість, за І. Кантом, є нічим іншим як суб'єктивним принципом відповідальності, об'єктивною стороною якого є система суспільних цінностей як абсолютний моральний закон. Даний закон вимагав, щоб людина у своїх діях та вчинках брала на себе самостійне рішення і була готова нести за них відповідальність. На думку німецького філософа, справжніми авторами своїх вчинків можуть бути лише ті, хто може вільно їх або здійснювати, або не здійснювати. Відповідальність вбачає свободу вибору. Вільною особистістю може бути лише та людина, вчинки якої здійснюються на підставі моральної волі, яка, у свою чергу, керується вільно обраними принципами, деколи всупереч природному потягу, а не силою обставин, непідконтрольних волі – фізичних, фізіологічних, психологічних [1, С. 115-116].

Католицький філософ Джосеф-Марі, граф де Местр вважав, що людина є слабкою та порочною, але, разом з тим, є вільною та має безсмертну душу. Протягом всього життя у людини борються дві сутності: Боже творіння, яке створено за Його образом та подобою, іскорка божественного духу та богоборець, грішник, що повстає проти Бога. Свобода особистості є досить обмеженою, вона не здатна по – справжньому творити, але може змінювати. Людині дано обирати між добром та злом, і за цей вибір вона несе відповідальність [1, С.88].

Німецько – американський філософ - екзистенціаліст Ганс Йонас розглядав відповідальність з позиції етики та розробив принцип відповідальності, основою якого є спільна все-

людська відповідальність за наслідки діяльності людей. Філософ розглядає відповідальність як універсальну здатність людини, що є її сутністю.

У світлі сучасних наукових розробок, досить помітною є думка про те, що людина повинна усвідомлювати свою відповідальність за винаходи та радикальні зміни оточуючого середовища, оскільки це несе за собою певні наслідки для всього людства. Так Г. Йонас виокремлює три основні характеристики відповідальності, до них належать: всеосяжність; безперервність; майбутнє. Що означає, вміти бачити зв'язок своєї діяльності із минулим та майбутнім. Людина не може бути сьогодні відповідальною, а завтра ні, оскільки це призведе до непередбачуваних наслідків. Основна функція відповідальності - це можливість існування майбутнього. Первиною відповідальністю, на думку філософа, є відповідальність людини за людину, вміння брати на себе зобов'язання та нести за них відповідальність, отже, й нести відповідальність за кожний свій вчинок та дію.

Також, відповідальність розглядається у контексті знань та моралі, знання повинні бути спрямовані на пошук благ для людини, які пізнаються крізь призму «добра» і «зла». Відповідно, у першу чергу, людина на чуттєвому рівні розуміє необхідність діяти відповідально. Г. Йонас надає важливе значення почуттю страху, оскільки саме через нього людина стає більш відповідальною. Коли існують певні загрози для предмету відповідальності, особистість починає більш відповідально ставитись до цього предмету. Тобто, людина може не задумуватись над важливістю свого здоров'я до того часу, поки не почне його втрачати. У своїй праці «Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної

цивілізації» філософ наголошує на формуванні спільної, взаємодоповнюючої відповідальності держави та батьків за виховання дітей. З одного боку батьки повинні виховувати дітей як відповідальних людей гідних своєї держави, з іншого боку держава повинна здійснювати контроль за виконанням виховних обов'язків батьків [6].

Варто розглянути трактування відповідальності засновника нового філософського явища «деконструкція» Жака Дерріда. Загалом, центральною проблемою принципу деконструкції є смерть. Але смерть не розглядається як кінець, а скоріше як певна сполучна ланка між життям та невідомим, оскільки людина з точністю не може сказати, що трапляється з нею після смерті. На думку філософа, занепокоєння, яке пов'язано зі смертю можна вважати «іншим іменем свободи». Саме свободу він трактував як відповідальність. Жак Дерріда вважав, що смерть має один не звичний фактор – фактор свободи, свободи від життя, від проблем та від відповідальності за кожен прожитий день та свої вчинки. Дана думка частково переплітається із думкою християнського вчення, що людина несе відповідальність за своє прожите життя, а після смерті вона вже не здатна нічого змінювати. Виходячи з такого твердження, філософ говорив про те, що людина, у першу чергу, несе відповідальність за свою смерть, саме смерть робить людину відповідальною.

На думку дослідниці Л.Шкіль, людина несе більшу відповідальність за своє життя, а ніж за смерть, оскільки смерть може бути не передбачуваною і людина не може її уникнути [15].

Продовжуючи філософську думку взаємозв'язку відповідальності, варто згадати про таке явище у психології як «втеча в натовп». Як правило, воно

найчастіше характерно для тоталітарних режимів, основою яких є насильство, придушення репресивними методами волевиявлення особистості, її свободи духу, слова та діяльності, таким чином унеможлиблюючи її право на свободу вибору, а, отже, і право нести відповідальність за свої вчинки. Вільна та незалежна думка, яка іде у супереч існуючим суспільним порядкам, стає тягарем для людини, і саме через усвідомлення цього тягара людина «ховається» у натовпі, намагаючись скинути з себе цей тягар відповідальності, перекладаючи його на оточуюче суспільство. Одним із перших, хто згадав цей феномен був засновник індивідуальної психології В. Франкл [8, С. 74].

В. Франкл як філософ екзистенціаліст, ототожнював свободу із відповідальністю. Вважаючи свободу частиною цілісного феномену, іншою частиною якого є відповідальність. Особистість не завжди несе відповідальність за те, що з нею сталося, але вона несе відповідальність за своє ставлення до події. Характерною рисою формування відповідальності є пошук сенсу життя. Сензитивним періодом є підлітковий та юнацький вік. Саме у цей період життя особистості закладаються базові функціональні структури Я – концепції та сфери спрямованості особистості. Тому, виховання потрібно спрямовувати формування відповідальності [8, С. 229 – 239].

Основоположник психоаналізу З. Фройд, своє розуміння відповідальності втілював у відомому висловлюванні: «Більшість людей насправді не хочуть свободи, оскільки вона передбачає відповідальність, а відповідальність лякає людей». Тобто, як і більшість філософів, З. Фройд, вважає, що свобода і відповідальність є взаємообумовленими поняттями. У свої вченнях про осно-

вні функціональні структури психіки, психоаналітик, зауважував, що «Его» (Я) функціонує на рівні свідомості. Саме «Его» (Я) відповідає за вироблення певних механізмів, які відповідають за реальне усвідомлення дійсності, дозволяє адаптуватись у соціумі та справлятися з його вимогами, що, у свою чергу, означає здатність особистості здійснювати усвідомлені вчинки, за які вона несе відповідальність. «Его» (Я) контролює «Ід» (Воно), підсвідомі інстинкти людини. «Супер-Его» (Над-Я), яке зароджується у 3-5 років, відповідає за розрізнення «доброго» та «злого», «правильного» та «не правильного». Тобто «Супер-Его» (Над-Я) є нічим іншим, як совістю людини, її моральними принципами. Таким чином, у більшості вчень, совість отожднюють з вмінням барті на себе відповідальність, отже, початок формування почуття відповідальності, згідно З. Фрейда, припадає на вік 3-5 років. Крім того, психоаналітик, вважає, що особистість здатна виробляти неусвідомлені захисні механізми для збереження своєї цілісності. Одним із таких механізмів є «Регресія», яка характеризується пригніченням власних почуттів та зверненням до примітивних форм поведінки та уникнення відповідальності. Таким чином, згідно із вченням З. Фрейда, відповідальність є невід'ємною складовою здорової та самодостатньої особистості [8, С. 165 – 176].

Психолог – гуманіст Е. Фром розробив вчення про «Позитивну» та «Негативну» свободу. Відповідальність розглядалась як екзистенційна потреба. Однією із таких потреб є бажання особистості піклуватись про значущих для неї осіб чи живих істот. Вияв цієї потреби проявляється в альтруїстичній любові, яка передбачає піклування [8, С. 211 – 214].

На думку Дж. Роттера, відповідальність пов'язана з самоконтролем особистості. На поведінку людини впливає локус контроль. Відповідно він розрізняв два види локус контролю: внутрішній, що означає взяття особистістю відповідальності на себе за події у своєму житті; зовнішній – приписування відповідальності зовнішнім подіям та чинникам. Дослідження Дж. Роттера, свідчать про те, що люди із внутрішнім локус контролем є більш успішними та мають вищу самооцінку, у порівнянні із людьми з зовнішнім локус контролем [13, С. 341].

К. Роджерс розглядав відповідальність у контексті емпатії. Він вважав, що саме емпатія сприяє усвідомленню себе як повноцінної особистості, яка здатна брати на себе відповідальність за розв'язання власних проблем.

На думку М. Савчина, відповідальна поведінка формується послідовно від здійснення вибору та вчинку до його переосмислення. Відповідальній поведінці у майбутньому сприяє саме переосмислення свого вчинку особистістю. Крім того, М. Савчин, як і К. Роджерс, вважає, що емпатія є невід'ємною складовою формування відповідальності [14].

Формування відповідальності через усвідомлення особистістю своєї причетності до суспільства та природи розглядав у своїх працях І. Бех. Дослідник зауважує, що таке усвідомлення має в основі власні переконання та моральні принципи. Особистість не може бути споглядачем подій у соціумі, вона активним учасником, отже, ф несе відповідальність за зміни у ньому. Через відповідальність виявляється зв'язок особистості з оточуючою дійсністю [2, С. 116].

Важливу роль вихованню відповідальності відводять й видатні педагоги. Так, чеський педагог – гуманіст

Ян – Амос Коменський, наголошував, що основою виховання є формування свідомої та відповідальної людини. Через відповідальність, на його думку, виявляються такі почуття як совість та обов'язок. Виховання відповідальної людини залежить від особистості вчителя. Таким чином, відповідальну особистість може виховати тільки відповідальний вчитель [4].

Варто звернути увагу підходи до проблеми відповідальності українського педагога Г. Ващенка. У своїй праці він наголошував, що провідною метою виховання має бути формування громадськості та патріотизму, людської гідності, високої моральності, відповідальності і працелюбності. Саме моральність, відповідальність та працелюбність повинна стати основою світогляду української молоді. На думку, Г. Ващенка, особистість, насамперед, відповідальна за творення патріотичного суспільства та свого майбутнього у ньому. СENS життя він вбачав у служінні Богові та Батьківщині, закликав молодь до гідності, на основі якої виробляється вірність даному слову, правдивість та чесність [3, С. 427 – 446].

Загалом, у вітчизняній педагогіці найбільш поширені дві концепції формування відповідальності. Автором першої концепції є відомий український педагог А. Макаренко. Він вбачав формування відповідальності у колективі та через колектив. Педагог наголошував, що виховання відповідальності можливо за умов емоційного переживання особистістю своєї відповідальності. Основною метою виховання було формуванням трудівника, який має високе почуття відповідальності та дисципліни [3, С. 515 – 527].

Автором другої концепції є видатний український педагог – гуманіст В.

Сухомлинський. На його думку, формування відповідальності залежить від виховання громадянської і морально – духовної спрямованості. В. Сухомлинський акцентував увагу на тому, що відповідальність потрібно виховувати з раннього віку. Розвиток милосердя, людяності буде сприяти цьому процесу. На думку педагога, відповідальність – це здатність особистості самостійно визначати свої обов'язки та виконувати їх. Важливе місце, у педагогічній думці В. Сухомлинського посідає совість, яка є центральним утворенням свідомості та внутрішнім механізмом розвитку відповідальності [11, С. 261].

Як міру свободи визначає відповідальність В. Васянович. Особливу увагу в своїх педагогічних працях він приділяє особистості педагога, наголошуючи на розвитку його морально-духовній чистоті. Морально-духовна чистота є нічим іншим, як поєднанням принципості, свідомості, патріотичних почуттів, нетерпимості до несправедливості. Саме морально-духовна чистота педагога сприяє розвитку у вихованця таких рис як правдивість, гідність, доброта, щирість та відповідальність [4].

Таким чином, відповідальність є невід'ємною частиною становлення особистості у соціумі. Філософи, педагоги і психологи, у переважній більшості, пов'язують відповідальність із свободою. Людина є частиною суспільства, яка його творить, відповідно вона повинна це усвідомлювати. Усвідомлення своєї причетності до творення сприяє формуванню відповідальності. Проведений аналіз наукової літератури свідчить, що відповідальність визначає соціальну зрілість особистості, вміння приймати рішення, передбачати наслідки рішень та нести за них відповідь.

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Берлин И. *Философия свободы. Европа.* / Исайя Берлин. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 448 с.
2. Бех І. Д. Від волі до особистості / І. Д. Бех. – К., 1995. – 220 с.
3. Бойко А. М. *Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги: Підручник* / А. М. Бойко, В. Д. Бардінова. – К.: ВД “Професіонал”, 2004. – 576 с.
4. Васянович Г. П. *Педагогічна етика : навч. посібник* / Г. П. Васянович. – К.: “Академвидав”, 2011. – 256 с.
5. *Енциклопедія освіти / Акад. пед.. наук України ; гол. ред.. Кремень В. Г.* – К. : Юрінком Інтер, 2008. – с. 1036.
6. Йонас Г. *Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації* / Ганс Йонас. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
7. Кремень В. Г. *Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник* / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с.
8. Москалець В. П. *Психологія особистості. Навчальний посібник* / В. П. Москалець. – К.: “Центр учбової літератури”, 2013. – 262 с.
9. *Психологічна енциклопедія* / [авт.. – упор. О. М. Степанов]. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
10. *Словник української мови: в 11 томах.* – Том 1, 1970. – Стор. 620.
11. Сухомлинський В. О. *Вибрані твори : в 5 т.* / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. Школа. – Т. 4, 1977. – 640 с.
12. *Філософський енциклопедичний словник* – Київ: Абрис, 2002. – 751 с.
13. Шульц Д. П., Шульц С. Э. *История современной психологии: Пер. с англ.* – СПб.: Евразия, 1998. – 528 с.
14. Савчин М. В. *Відповідальність: смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості* / М. В. Савчин // *Педагогіка і психологія.* – 1996. – № 1. – С. 10-18.
15. Шкіль Л. Л. *Феномен смерті як центральна проблема принципу деконструкції Жака Деріда* / Л. Л. Шкіль. // *Філософський Альманах.* – 2014. – №6. – С. 35-43.

**TRANSLITERATION OF REFERENCES:**

1. Берлин И. *Философия свободы. Европа.* / Исайя Берлин. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 448 с.
2. Бех І. Д. Від волі до особистості / І. Д. Бех. – К., 1995. – 220 с.
3. Бойко А. М. *Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги: Підручник* / А. М. Бойко, В. Д. Бардінова. – К.: ВД “Професіонал”, 2004. – 576 с.
4. Васянович Г. П. *Педагогічна етика : навч. посібник* / Г. П. Васянович. – К.: “Академвидав”, 2011. – 256 с.
5. *Енциклопедія освіти / Акад. пед.. наук України ; гол. ред.. Кремень В. Г.* – К. : Юрінком Інтер, 2008. – с. 1036.
6. Йонас Г. *Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації* / Ганс Йонас. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
7. Кремень В. Г. *Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник* / В. Г. Кремень,

- В. В. Ільїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с.
8. Москалець В. П. Психологія особистості. Навчальний посібник / В. П. Москалець. – К.: "Центр учбової літератури", 2013. – 262 с.
  9. Психологічна енциклопедія / [авт.. – упор. О. М. Степанов]. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
  10. Словник української мови: в 11 томах. – Том 1, 1970. – Стор. 620.
  11. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. Школа. – Т. 4, 1977. – 640 с.
  12. Філософській енциклопедичний словник – Київ: Абрис, 2002. – 751 с.
  13. Шульц Д. П., Шульц С. Э. История современной психологии: Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1998. – 528 с.
  14. Савчин М. В. Відповідальність: смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості / М. В. Савчин // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 10-18.
  15. Шкіль Л. Л. Феномен смерті як центральна проблема принципу деконструкції Жака Деріда / Л. Л. Шкіль. // Філософській Альманах. – 2014. – №6. – С. 35–43.

---

**RESPONSIBILITY: PHILOSOPHICAL AND HUMANITARIAN ASPECTS**

**Rosvadovska T.V.,**  
Postgraduate Student, Department of Social Pedagogy,  
National Pedagogical University named after. M.P. Dragomanov,  
Kyiv, Ukraine